

EINAR G. PÉTURSSON

ANDMÆLI EX AUDITORIO

Formáli

VIÐ DOKTORSVÖRN Ólínu Þorvarðardóttur 3. júní vorið 2000 sá ég ástæðu til að taka til máls úr sal, sem hefur verið mjög fátítt við Háskóla Íslands. Ræða mín birtist hér næst-um óbreytt, og er það í fyrsta sinn, eftir því sem mér er framast kunnugt, að slík and-mæli birtast á prenti hérlandis.

Í máli mínu einskorðaði ég mig við vinnubrögð og vísindalega þjálfun doktorsefn-is, sem er verulega ábótavant. Lauk ég orðum mínum á dæmisögu um nauðsyn þess að fara rétt með og hve afdrifaríkt getur orðið að fara ekki rétt með. Prentvilla, eitt auka 't', varð grundvöllur kenningar, sem vitaskuld er ekki rétt að segja að hafi verið byggð á sandi, heldur botnlausu kviksyndi.

Um vörnina spunnust nokkur blaðaskrif, sem ég sá ekki ástæðu til að blanda mér í. Fyrst birtist grein í *Morgunblaðinu* 6. júní 2000 eftir Þröst Helgason og nefndist „Um stafkrókaleýfishafa. Út á hvað ganga íslensk fræði eiginlega?“ Eins og nafnið bendir til ræddi PH af lítilsvirðingu um stafkróka, fannst óþarfi að sýna nákvæmni í meðferð heimilda og frágang texta, þ. e. virtist alls ekki skilja nauðsyn þess að fara rétt með. Þess vegna er brýn ástæða til að endurtaka orð mín hér á eftir: Sá sem er ónákvæmur í hinu smáa mun fyrir en varir sýna sig ónákvæman í stóru. Með öðrum orðum er líkleg-ast að í öllu verkinu birtist sama ónákvæmnin.

Í sama dúr og ummæli Þratar Helgasonar var nokkuð af grein sem ÓP birti í *Morgunblaðinu* 2. júlí 2000, en þar er millifyrirsögn „Stafkrókafraði eða hugvísindi“ og þessu tvennu teflt fram sem andstæðum. Þar er um grundvallarmisskilning að ræða, þegar hún segir:

Á meðan hugmyndasagan leitast að skoða tiltekið tré og staðsetningu þess í skóginum, dvelur texta- og handritafræðin við það að telja og greina laufblöð í limi.

Þessi samlíking er að mínum dómi fullkomlega röng, því að vinnubrögð heimildarýni eru um margt sameiginleg handritafræði, þegar fjallað er aldur og skyldleika einstakra handrita. Ef húsið er ekki á traustum grunni er hætta á að það hrynji. Fremur bæri að líkja hugmyndasögumanninum, sem ekkert skeytir um texta- og handritafræði, við smíð sem velur sér úr skóginum gamlar fúaspýtur fyrir máttarviði húss síns og skeytir ekkert um hvað hann hefur í höndunum, hvernig smíðaðefni hann hefur.

Það kom mér nokkuð á óvart, hve ÓP talaði af mikilli lítilsvirðingu um stafkróka. Eins og síðar segir, þekki ég ekki dæmi þess annars staðar en hjá ÓP að skástrík séu notuð til að tilgreina að stafir hafi verið leystir upp úr böndum. Með skástriku sínum hefur ÓP því verið með sjálfstætt framlag til stafkrókafraða.

Um orð þeirra ÓP og Þratar Helgasonar er það að segja, að hvorugt nefndi megin-atríði máls míns, þ. e. brýna nauðsyn þess að reyna eins og hægt er að fara rétt með.

Andmæli mín voru í grein Þratar Helgasonar sögð vera *fáheyrður atburður*, „að einn úr doktorsnefndinni ... kvaddi sér hljóðs“. Undir þessi orð tók ÓP. Hún talar um

málflutning „sjálfskipaðs andmælanda dr. Einars G. Péturssonar.“ Óvanalegt er að kvartað sé undan slíku af þunga, því það er eins og verið sé að reyna að hefta málfrelsi í landinu. Þar að auki er löng hefð fyrir því, að umræður séu við doktorsvarnir og fremur ástæða til að auka þær en minnka.

Andmæli

Það sætir nokkrum tíðindum við doktorsvörn hér í Háskóla Íslands að einhver taki til máls úr sal, upp á latínu ex auditorio.

Reyndar eru fleiri tíðindi í dag, því að nú er í fyrsta skipti tekin til varnar doktorsritgerð, sem unnin er sem liður í formlegu doktorsnámi. Slíkt nám vekur óeitanlega ýmsar spurningar, sem ekki voru til, þegar enginn sérstakur leiðbeinandi var til aðstoðar doktorsefni og var á vissan hátt ábyrgur fyrir ritgerðinni og framgangi hennar. Þetta hlýtur einnig að hafa í för með sér að doktorsefnið er ekki eins sjálfstætt og ætlast jafnvel til að lagt sé mikið upp í hendurnar. Samt hlýtur sjálfstæði höfundar alltaf að vera mikilvægt atriði, því að án þess er hætt við að frumleikinn geti orðið of lítil, leitin of lítil.

Ég var reyndar í doktorsnámsnefndinni, reyndi að leiðbeina doktorsefni eftir bestu getu og kem ég að því síðar.

Hvað á doktorsritgerð að vera? Einhvern tíma heyrði ég sagt að doktorsefni ætti að vita allt um eitthvert tiltekið efni, en spurningunni er svo svarað í vinnureglum um doktorsnám í Heimspekideild, „að þær séu sjálfstætt framlag til þekkingarsköpunar á fræðasviði sínu.“ Þessi orð hljóta að merkja að þar sé þekkingarauki, en ekki endurskrif eldri rita og gamallar þekkingar, sem ekki kafa dýpra í fræðin og þoka þeim ekki neitt teljandi fram. Ef slík endursuða verður talin gild til doktorsprófs, þá væru það slakari kröfur en áður hafa verið gerðar hér, einnig ætti að koma til greina að skilja þau próf frá eldri doktorsprófum með öðrum titlum.

Ekki ætla ég að ræða um þekkingarsköpun og efnisafmörkun hvorki almennt og yfirleitt né í verkinu *Brennuöldin*, heldur vil ég nú einskorða mig við vinnubrögð og vísindalega þjálfun.

Háskólar hljóta alltaf fyrst og fremst að reyna kenna stúdentum góð vinnubrögð og vísindalega hugsun. Nauðsynlegt er hverjum fræðimanni að hafa gott vit á heimildarýni í sinni grein. Það er grundvallarkrafa til fræðilegra rita sem standa á sagnfræðilegum grunni, að þau séu unnin eftir frumheimildum eða þeim heimildum sem upphaflegastar finnast; að í aðdráttum efnis, ályktunum af efninu og við samningu fræðilegs texta sé hvergi bilbugur á því, að fylgt sé strangri reglu heimildarýnnar. Annars er ekki hægt að segja að um

vísindarit sé að ræða. Sú regla leiðir mann, sem e. t. v. hefur fyrir sér unga heimild um eitthvert tiltekið atriði, til þess að spyrja jafnan: hvernig eða hvaðan veit hún það? og reyna svo að finna heimildir að baki ungu heimildinni. Er hún e. t. v. tekin orðrétt upp eða er ónákvæm endursögn eftir annarri varðveittri heimild og eini munurinn er annað og yngra orðalag eða hreinar afbakanir? Frumrit er alltaf réttara en uppskrift og hver endursögn eykur líkur á misskilningi. Þessi krafa um heimildarýni hlýtur að gilda við allar fræðilegar ritgerðir í háskólum, en allra síst má vera bilbugur á kröfunni við doktorsritgerðir.

Sú ritsmíð sem hér er til umræðu í dag grundvallast að verulegu leyti á heimildum um sögu 17. aldar. Þeir sem fást við rannsókn á málefnum 16. og 17. aldar lenda í verulegum erfiðleikum. Fram yfir siðaskipti er langmestur hluti varðveittra heimilda prentaður í *Íslenzku fornbréfasafni*, sem er nokkuð tæmandi til 1570. Það ár byrja prentaðar *Alþingisbækur* til 1800, en annars er takmarkað prentað af frumgögnum frá 17. öld. Útgáfu *Fornbréfasafns* hóf Jón Sigurðsson forseti; sú útgáfa var liður í sjálfstæðisbaráttunni, en Jón Þorkelsson Þjóðskjalavörður hélt verkinu áfram. Til eru mikil drög frá báðum til framhalds, því að þeir hugsuðu sér, að *Fornbréfasafnið* næði langt fram á 17. öld. Sú hefur ekki enn orðið raunin. Getur því stundum verið mjög torvelt að finna einstök skjöl frá þeim tíma sem hér um ræðir, þótt margt, eins og t. d. bréfabækur biskupa, sé fremur aðgengilegt. Útlendum fræðimönnum þykir að vonum undarlegt að hér skuli vera vanræktar útgáfur fornbréfa, en það er sennilega af því að á sama tíma höfum vér Íslendingar verið mjög uppteknir af „að setja hlutina í evrópskt samhengi“.

Ein helsta sérrannsóknin á galdramálum 17. aldar er rit Ólafs Davíðssonar *Galdur og galdramál á Íslandi*, sem kom út 1940–43. Í ritinu getur Ólafur allra þeirra galdramála, sem hann hafði heimildir um. Hann samdi þetta rit í Kaupmannahöfn og hafði þar stuðning af aðdráttum til fyrstu binda *Fornbréfasafnsins* en ekki aðgang að skjölum í Landsbókasafni eða Þjóðskjalasafni. Ólafur lést áður en hann gekk frá ritgerð sinni og hefði sjálfur aldrei gefið hana út í þeirri mynd sem hún birtist. Þess hefði því mátt vænta að ritgerð sú, sem hér er til umfjöllunar yki verulega við rannsóknir í bók Ólafs, en það hefur því miður ekki orðið raunin.

Eins og áður gat var ég í doktorsnámsnefnd um þessa ritgerð og þegar ég fyrst fékk í hendur uppkast hennar í mars 1998 varð ég mjög undrandi, því að vinnubrögðin þóttu mér með miklum ólíkindum.

Samt var ekki annað að sjá af fyrri frammistöðu doktorsefnis en vinnubrögð ættu að vera í lagi. Ágæt frammistaða var m. a. í námsskeiði með heitinu „Rannsóknaaðferðir og ritgerðasmíð“. Sem dæmi úr uppkastinu má nefna

að þar var farið af nákvæmni í öll handrit, sem Bjarni Einarsson lét prenta í *Munnmælasögum 17. aldar*. Í heild verður að segja að lítið kapp hafi verið lagt á að fara í frumheimildir eða meta gildi heimilda, en mikið tekið upp úr handbókum. Það er ekki „sjálfstætt framlag til þekkingarsköpunar“, enda er efni handbóka yfirleitt ekki heldur sjálfstætt framlag til þekkingarsköpunar. Vissulega hefur ritgerðin tekið umtalsverðum framförum, en ekki nægum að mínum dómi og því stend ég hér nú.

Ástæðan getur ekki verið önnur en sú að eitthvað verulega alvarlegt hljóti að vera að kennslu í vinnubrögðum í námi til lokaprófs í íslensku og þá munu menn spyrja: Á gagnrýni af þessu tæi heima hér, ætti ekki að beina þessu til heimspekideildar en ekki til doktorsefnis? Því er til að svara að á þau atriði, sem hér verða nefnd, hef ég bent doktorsefni, en þeim hefur ekki verið sinnt. Þess vegna er ég ekki að hengja bakara fyrir smíð og næsta auðvelt væri að tala miklu lengur en hér verður gert.

Telja má víst að í kandidatsnámi hefði átt að vera kennt að ganga af nokkurri nákvæmni frá heimildaskrá. Í bókinni *Brennuöldin* hefur gengið illa að koma henni í lag. Varla er hún enn í nógu góðu lagi, t. d. þar sem sagt er, að Þórður Tómasson í Skógum hafi gefið út „Eyfiskar sagnir“, en þar á vera *Eyfellskar*. Undir eitt eru sett *Eddukvæði* og *Snorra-Edda*. Verst er þó að fyrir kemur að ártöl eru röng í texta bókarinnar, þótt rétt séu í heimildaskrá (s. 419 stendur réttilega Þorsteinn M. Jónsson 1957 en á 386 er ártalið 1947) og (s. 402 stendur réttilega Grímur Thomsen 1969 en á s. 220 er ártalið 1964). Gagnlegt er það að við ritgerðina hafa verið settar atriðisorðaskrá og nafnaskrá, en slæmt þykir mér að sjá þar að Eggert ríki Björnsson á Skarði, hálfbróðir Páls í Selárdal, er gerður að tveimur mönnum og er annar Eggert sýslumaður Magnússon. Þessi Eggert Björnsson er á s. 137 sagður Bjarnason.

Í upphafi ritgerðarinnar er frá því greint hvers vegna *Alþingisbækur* eru næstum eingöngu notaðar sem heimild, en ekki leitað skipulega í öðrum samtímaheimildum. Slíkt hefði þó bætt miklu við þekkinguna, því að alþingisdómar hafa næstum allir verið notaðir en aðrar heimildir minna. Samt er sagt (s. 14) að farið hafi verið vandlega í nokkur mál.

Eitt þeirra óprentuðu rita, sem doktorsnámsnefndin benti doktorsefni á voru bréfabækur Þórðar biskups Þorlákssonar, sem Ólafur Davíðsson hafði ekki aðgang að. Ekki fór doktorsefni eftir þeirri bendingu og sagði orðrétt: „fann ekkert „nýtt“ í þeim.“ Rétt skal vera rétt. Þegar fyrsta bindi bréfabóka Þórðar biskups er skoðað kemur í ljós, að Þórður Guðmundsson sem dæmdur var til húðláts á Alþingi 1678 var einn þeirra skólapilta, sem vísað hafði verið

úr skóla vorið áður; hann var gikkurinn í veiðistöðinni og mál hans kom fyrir dómstóla.

Nú vill svo til að í bréfabókum Þórðar biskups er einnig á mörgum stöðum komið að málum Árna Loftssonar, sem í ritsmíðinni eru meðal þeirra mála sem sérlega er farið í saumana á. Þar má nefna að í bréfi Þórðar biskups til séra Þorleifs Jónssonar prófasts skrifuðu fyrir prestastefnu í Hvammi í Dölum stendur: „Skrif s Árna sýnest sumstaðar heldur gróft og ómjúkt stílað vera, og ei heldur allstaðar við koma hans máli“. Einnig er meira um mál Árna í Prestastefnubók Þórðar biskups. Virðist af þessu ljóst, að betur hefði mátt fara í saumana á þessu máli en doktorsefni gerir í sérkaflanum.

Á s. 336 er mér þakkað fyrir að hafa bent á héraðsdóma í skjölum jarðabókarnefndarinnar í AM 445 fol, og er handritið notað á nokkrum stöðum, m. a. á s. 172. Ég bar tilvitnuna saman við handrit og virðist mér þar sem víða annars staðar að nokkuð mikil ónákvæmni sé í meðferð sérhljóðatákna og er þá tillit tekið til reglna um meðferð þeirra á s. 422. Stafrir leystir upp úr böndum eru innan skástrika, en ekki þekki ég fyrirmyndir að slíkri notkun skástrika. Þess má geta að skástrikin vantar á s. 172 og eru sett af ónákvæmni annars staðar (á s. 385). Á s. 172 er ekki rétt tilvísun í blaðatal í handritinu 445 og á sömu opnu eru auk þess þrjár klausur úr sömu bókinni, en tilvísanir til hennar eru hafðar með tvennu móti. Of mikið er um slíka ónákvæmni, t. d. er á s. 360 getið máls Jóns Pálssonar úr Strandasýslu árið 1676 og vitnað í *Skarðsárannál* um að hann hafi dáið áður en til refsingar kom. Hér er nokkur tímaskekkja, því að Jón Pálsson, sem í annálnum er nefndur, var dæmdur fyrir blóðskömm 1636 og er allt annar Jón Pálsson en sá sem dæmdur var fyrir galdra 40 árum síðar.

Áður var hér minnst á, að þægilegra væri nú að fást við rannsóknir á galdramálum 17. aldar ef fornbréfaútgáfu hefði verið haldið áfram, því að þá lægju skjölin fyrir prentuð. En í þeirri bók sem hér er til umræðu er ekki alltaf hirt um að hagnýta sér slíkt hagræði sem textaútgáfur eru, jafnvel þótt til séu aðgengilegar. Á mál séra Odds Þorsteinssonar í Tröllatungu er minnst í bók Ólafs Davíðssonar, *Galdur og galdramál*, og vitnað í dóm um málið frá 1554. Ólafur notaði handritið ÍB 126 4to, sem var skrifað um 1835–40, því að hann hafði ekki annað. Þetta handrit er uppskrift á handritinu Lbs 115 4to, sem er um það bil öld eldra. Í útgáfu *Fornbréfasafnsins* er prentað eftir handriti frá því um 1600 og nefnd tvö handrit önnur frá 17. öld, en fyrstnefnda handritið frá 1835–40 er ekki nefnt. Í þeirri bók sem hér er til umræðu eru á s. 385 tvær stafréttar tilvitnanir í þennan dóm og skyldi maður nú halda að þar mundi að

sjálfsögðu vitnað í útgáfuna í *Fornbréfasafni*, en það er ekki gert heldur er í fyrri tilvitnuninni vitnað í handritið 115 frá 18. öld, en í þeirri seinni í uppskrift þess frá 1835–40. Noti fræðimaður svo ung handrit, þegar mörg gömul eru til, hlýtur hann að hafa einhverja þungvæga ástæðu til og rökstyðja hana með handritasamanburði. Það liggur í augum uppi og þarf vart að ræða, að uppskrift frá 19. öld er nær undantekningarlaust gagnslaus, ef sami texti er til í handriti frá 1600. Nú þýðir ekkert að segja þetta er handritafræði, sem ekki er til umræðu, því að þetta geta ekki talist eðlileg vinnubrögð svo hógværlega sé að orði komist.

Hér munu ýmsir koma til með að spyrja, hvaða ástæða er til að vera svona eftirgangsamur um smáatriði, skiptir nákvæmni nokkru máli? Þegar þannig er spurt, svara ég vanalega, að sá sem sé ónákvæmur í smáu, muni fyrir en varir sína sig ótraustan í stóru, og segi eftirfarandi sögu:

Fyrir mörgum árum var ég að lesa prófarkir að 1. bindi *Griplu* og þar er grein eftir Davíð Erlingsson, sem heitir „Illuga saga og Illuga dans“. Eins og er um fleira, þá er sagan til á Íslandi en dansinn í Færeyjum, og oftast er svo talið, að dans hafi verið orktur eftir sögu. Í texta sögunnar prentuðum fann Davíð samt merki um færeysku, sem gætu bent til þess að sagan væri samin eftir dansinum. Þar var greinirinn „hitt“ í sambandinu „hitt ógrliga sax“ á tveimur stöðum, sem er rétt færeyska. Þegar þessi staður í sögunni var borinn saman við handrit, kom í ljós að um prentvillu er að ræða, og á þeirri prentvillu ásamt öðru hafði verið reist fræðileg tilgáta — kenning. Sýnir þessi saga hve nauðsynlegt er að fara rétt með.

Einar G. Pétursson
 Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi
 Árnagarði við Suðurgötu
 101 Reykjavík
 egp@am.hi.is